

BİR TANZİMATÇININ TANZİMAT'I TENKİDİ

Şaban SAĞLIK*

GİRİŞ

Son dönemlerinde "Hasta Adam" durumuna düşürülen Osmanlı Devleti'nin, bu hastalıktan kurtulması için bir takım reçeteler sunulmuştur. Kimi yerli, kimi de yabancı bir mühür taşıyan bu reçetelerin içinde uygulama alanına geçirilen ve üzerinde en çok durulan –hiç şüphesiz– Tanzimat'tır.

Osmanlı Devleti'ni içinde bulunduğu buhranlı durumdan kurtarmak için ileri sürülen diğer bütün görüş ve tedbirlerin (hareket ve fikirlerin) hepsi Tanzimat'ın gölgesinde kalmış, yeşerip filizlenme imkanı bulamamıştır.

Her ne kadar "Asıl mimar Mustafa Reşit Paşa'dır" dense de, Tanzimat'ın gerçek mimarı Reşit Paşa değil, onun fikir membası olan İngiltere ve Fransa gibi Batılı ülkelerdir. Bu ülkelerin yanında Reşit Paşa ikinci planda kalır. Denilebilir ki, Türk tarihinin dönüm noktalarından biri olan Tanzimat, yerli düşüncenin değil, yabancı etki (veya etkilenme)nin bir sonucudur.

Bir ülkede yeniliklere ve gelişmelere genelde aydınlar öncülük eder. Tanzimat, biraz bu kuralın dışında tezahür etmiştir. Çünkü, "Tanzimat'ı aydınlar değil, bürokratlar hazırlamıştır."¹ ve yine "bürokratlar ilan etmiştir."²

Yakın tarihimizin en önemli siyasi ve kültürel hareketi olan Tanzimat, ülkemizde, "modernleşme"nin başlangıcı olarak da kabul edilmektedir. Bu yüzden adına övgüler düzenler oldu. Ancak Tanzimat, herkesi mutlu ve memnun eden bir hareket olmayı hiç bir zaman başaramadı. Bu yüzden, gerek ilan edildiği sırada, gerekse daha sonraları tenkit edilmekten bir türlü kurtulamadı.

* Ondokuz Mayıs Üniv. Eğt. Fak. Türk Dili ve Edb. Böl. Arş. Gör.

1. Halil İncalcık, **OSMANLI İMP. (Toplum ve Ekonomi)**, Eren Yay. İst. 1993, s.355.

2. a.g.e., s.343.

Hatta Tanzimat'ı bugün bile tenkit edenler vardır.

Tanzimat, sadece günümüz aydınları tarafından değil, kendi yetiştirdiği aydınlar tarafından da tenkit edilmiştir. Bir tanzimat aydını olarak bilinen Ziya Paşa da bunlardan biridir. Ziya Paşa "Hatırât"ında³ Tanzimat'ı tenkit eder. Onun tenkitleri, Tanzimat'ın ilkeleri, felsefesi ve fikriyatına yönelik değil, daha çok icraatlarına yöneliktir.

"Ziya Paşa Üzerinde Bir Araştırma"⁴ adlı kitabında, yazarın bu tenkidine değinen Kaya Bilgegil, bu konuda şunları söylemektedir:

"Şairimiz (Ziya Paşa) bu gazetede (Hürriyet'te) çıkan yazılarında Tanzimat'ı, kanunlar hazırlanırken Şeriat dışı kaynaklara başvurulmasını, yurt içinde yabancı devlet temsilcilerine verilen imtiyazları, yabancıların imparatorluk topraklarında mülk sahibi olabilme hakkını kazanmalarını, dış ticareti, Avrupa büyük sanayii karşısında Türkiye'de el sanatlarının işlemez hale gelmesini, Tanzimat'ın getirdiği imkanlardan yabancı himayesinde bulunan azınlıkların faydalanmasını, öğretim sistemimizi, gerçek Türk nazım ve nesrinin ne olduğunun anlaşılmasını tenkit etmiş, müsavat konusunda fikir yürütmüş, Ali ve Fuat Paşa'lara hücum etmek için hiç bir fırsatı kaçırmamıştır."⁵

Ziya Paşa'nın Tanzimat'ı tenkidiyle ilgili olarak A.H.Tanpınar da bilgi verir. Paşa'nın Hatırât'ı Tanpınar'a göre, Tanzimat'tan sonraki tarih için fikirlerini topladığı eser olması itibariyle önemli bir eserdir. Tanpınar Hatırât'ı şöyle tanıtır:

"Burada evvela Tanzimat Fermanı'nın iyi bir tahlilden sonra, bu kadar güzel ve faydalı bir işin bu kadar kötü bir netice vermesinin sebeplerini teker teker sayar. Devre ait hiç bir şahadet, bu küçük deneme kadar bize 1839'dan 1870'e kadar olan otuz senenin macerasını ve bu kadar müşahhas misallerle vermez. Gerek iktisadi vaziyetin bozukluğunu, gerek devlet mekanizmasının layıkıyla kurulmamış ve acz içinde olmasını, yeni kanunların bu yüzden sadece işleri geciktiren bir bürokrasiye yol açmış olduğunu anlatırken, biz her satırda tecrübeli devlet adamını karşımızda görürüz. Ona göre, Tanzimat, hazırlıksız başlamış, insanı değiştirmeden terkibi bozmuştur."⁶

3. Ziya Paşa'nın 1869 yılında Hürriyet Gazetesi'nde yayınlanan 7 makalelik yazı serisi, "Hatırât" adıyla anılır (Ş.S.)

4. M.Kaya Bilgegil, *Ziya Paşa Üzerinde Bir Araştırma*, Ata.Ünv.Yay.I.Cilt, (İkinci Baskı) Ank.1979.

5. a.g.e., s.121.

6. A.H.Tanpınar, *19. Asır Türk Edb. Tarihi*, Çağlayan Kitabevi (5. Baskı), İst. 1982, s.331.

Tanpınar bu tenkidinde Ziya Paşa'yı biraz haksız görür. Devri anlatırken Ziya Paşa'nın mükemmel bir müşahade yeteneği sergilediğini inkar etmeyen Tanpınar, yine de Paşa'nın tenkitlerinde biraz insaf ölçüsünü kaçırdığı görüşündedir. Tanpınar'a göre, Ziya Paşa, biraz kini yüzünden ve biraz da işin içinde olmadığı için hükümetin elini kolunu bağlayan zaruretleri görmezlikten gelmiştir.

Ziya Paşa'nın bu özelliğine, onun halk zihniyetini okşayan üslubunu, de-magoji gücünü ve Tanzimat'a muhalif çevrelerin taassubunu körükleyen fi-kirlerini de ilave eden Tanpınar, Paşa'nın bu özelliği ile zaman zaman çelişkiye düştüğünü de belirtir.

Doç.Dr.Bilal Eryılmaz da bir kitabında⁷ Ziya Paşa'nın bu tenkitlerine bolca yer verir. Tanzimat'ı daha çok "modernleşme" açısından değerlendiren Eryılmaz, modernleşme adına yapılan yanlışlıklara değinirken, Ziya Paşa'nın Hatırat'ından faydalanır. Bilal Eryılmaz bu konuda İhsan Sungu'nun "*Tanzimat ve Yeni Osmanlılar*" kitabından da istifade etmiştir. İhsan Sungu söz konusu kitabında, Ziya Paşa'nın Hatırat'ına değinmiştir.

Görüldüğü gibi, gerek Kaya Bilgegil, gerek Tanpınar, Gerekse Bilal Eryılmaz, Ziya Paşa'nın Tanzimat'a yönelttiği tenkitlerden bahsetmektedirler. Her üç araştırmacının da sözünü ettiği vesika, Ziya Paşa'nın Tanzimat'ı tenkit eden eseri Hatırat'tır.

Biz de bu makalemizde Ziya Paşa'nın işte bu Hatırat'ını inceleyeceğiz. Söz konusu Hatırat, latin harflerine çevrilmiş olarak, Mehmet Kaplan ve arkadaşlarının hazırladığı bir kitapta⁸ mevcuttur.

Şimdi bu eserin (Hatırat'ın) değerlendirilmesine geçelim:

7. Bkz. Bilal Eryılmaz, *Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme*, İşaret Yay. İst. 1992.

8. **Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi II** (1865-1876), Hazırlayanlar: Mehmet Kaplan, İnci Enginün, Birol emil, İst. Üniv. Edb. Fak. Yay. İst. 1978 (Söz konusu Hatırat, bu kitabın 95 ile 108. sayfaları arasında yer almaktadır. Ayrıca bu Hatırat'ı oluşturan makaleler, Hürriyet Gazetesi'nin 15 Şubat 1869, 1 Mart 1869, 15 mart 1869, 29 mart 1869, 5 nisan 1869 ve 3 mayıs 1869 tarihli nüshalarında yayınlanmıştır.)

Ancak bu kitapta Hatırat'ın tamamı yer almamaktadır. 7 makalenin hemen hepsinden bazı bölümler çıkarılmıştır. İnceleyebileceğimiz Hatırat, ne yazık ki eksik bir metin olacaktır. Eksik bir metin şeklinde olmasına rağmen, bu eser yine de Tanzimat dönemini aydınlatacak niteliktedir (Ş.S.).

HATIRAT

(ZİYA PAŞA'NIN TANZİMAT'I TENKİDİ)

Ziya Paşa, Osmanlı Devleti'ne düşmanlık beslemeden ve tarafsız bir gözle bakılmasını ister. Osmanlı Devleti'nin kuruluşu ile Tanzimat arasında 530 sene kadar bir zamanın olduğunu belirten Ziya Paşa, bu zaman dilimi içinde geçen olayların çok dikkatli bir şekilde ele alınıp değerlendirilmesi (minhale-i im'andan geçirilmesi)⁹ gerektiğini vurgular. Osmanlı'yı böyle değerlendirmenin bizi sağlıklı sonuçlara götüreceğine inanan yazar, ortaya koyduğu bu yaklaşım tarzını söz konusu ettiğimiz bu Hatırat'ında denemek ister.

Ziya Paşa daha sonra Tanzimat'ı, "Tanzimat Öncesi", "Tanzimat Dönemi" ve "Tanzimat Sonrası" olmak üzere üç bölüm halinde inceler.

I- TANZİMAT ÖNCESİ DURUM:

İlk önce Osmanlı Devleti'nin kuruluşuna değişen Ziya Paşa, bu devletin izmit civarında bulunan Söğüt kasabasında 720 (Miladi 1321) tarihlerinde varlığını gösterdiğini söyler. Bin (1592) tarihlerine kadar gelişip büyümüş, genç ve dinç bir civan haline gelen bu devlet, adı geçen tarihlerde (1600'lü yıllar) duraklama dönemine girdi (sersam illetine uğradı)¹⁰. Ziya Paşa'ya göre, bu tarihe kadar Osmanlı'yı idare edenler, Şer'i adalete uygun hareket edip, otoriteyi kendi ellerinde tutuyor ve sağlıyorlardı. Oysa söz konusu tarihlerden sonra ülkeyi idare eden padişahlar, kendi vazifelerini hakkıyla icra etmek için gerekli olan terbiyeden mahrum oldular¹¹.

İdareyi elde tutan padişahların vekilleri ve emirleri kendi vazifesine ortak edişini yanlış bulan Ziya Paşa, söz konusu ortaklığın sonuçlarını şu sözleriyle ifade eder:

"Bir kere, devleti idare eden otoriteye bölünme gelince, şer'i hükümlerin uygulanması konusunda problem çıktı. O şeriat hükümleri ki, devletin varlık sebebidir. Buna zayıflık geldiğinde, vücudun kanı mesabesinde olan milli ahlak değişti. Ve bu hallerden kuvve-i askeriyyenin nizamına halel geldi. Guya (as-

9. Alıntılar tarafımızdan sadeleştirilmiş olup, makale boyunca sadeleştirilmiş şekliyle kullanılacak ve gerekli görülen yerlerde ifadenin orijinali verilecektir (Ş.S.)

10. M.Kaplan...Yeni Türk Edb. Ant. s.95.

11. a.g.y., s.95.

keriyye) fesad-ı mideye¹² müptela oldu. Ve humma buhranı gibi, zorbaların darbeleriyle zaman zaman za'afı ve illetleri arttı."¹³.

Ziya Paşa'ya göre, Köprülüler Devrinde¹⁴ devletin bu problemleri kısmen çözüldü. Ne yazık ki, bu sükunet devri fazla uzun sürmedi. Sultan III.Ahmet ve I.Mahmut zamanlarında yapılan İran seferleri ile Osmanlı yeniden bunalıma girdi. Problemler ve kötülükler (fesad-ı mide) daha da arttı. Bu arada imzalanan Kaynarca Antlaşması¹⁵ ile de (devlet) büsbütün fenalaşıp adeta felç oldu.

Devlet-i Aliyye'nin bu durumunu "tehlikeli bir hal (hâl-i hatarnâk)"¹⁶ olarak gören yazar, bu arada tahta çıkan II.Mahmut'u da "Hızır"a benzetir¹⁷. Ziya Paşa'ya göre, II.Mahmut zamanında imzalanan Aynalı Kavak Antlaşması¹⁸ devletin kalbindeki yarayı kısmen iyileştirmiştir. Oysa daha önce imzalanan Kaynarca Antlaşması olumsuz bir sonuç vermişti. Kaynarca Antlaşmasıyla ekilen kötü tohum, Rum vakasında semeresini vermiş, sonuçta Yunan Krallığı teşekkül etmişti. Yunan Krallığının teşekkül etmesi, Ziya Paşa'ya göre, "devletin böğründe bir kan çıbanının çıkması"¹⁹ demektir. Bu arada vukua gelen Mısır'ın bağımsızlık ilanı da devletin bir başka kolunu felç etmişti.

Osmanlı'nın bu za'afını yakından takip eden Avrupalılar ise, artık Devlet-i Aliyye'den umutlarını kesmişlerdi. Devletin bu durumunu yalnızca Avrupalılar değil, Ruslar da keyifle izliyordu. Hatta o zamanlar Rusya'da yayınlanan kitap ve gazetelerde Osmanlı'nın (Türk'ün) tarihi ile ilgili yazılar yayınlanmaktaydı. Bu yazılarda, Osmanlıların, koyunlarını otlatmak için Anadolu'dan Rumeli'ye geçmiş çadır göçebeleri (hayme-nişin bir kabile oldukları)²⁰ ve eğer ürkütülürlerse çadırlarını bırakıp hemen Anadolu'ya kaçabilecekleri belirtiliyordu.

Rusya'daki neşriyattan bu hususları öğrenen Avrupalılar, derhal harekete

12. **Fesad-ı Mide**: Fenalık, kötülük, arabozanlık, anlaşmazlık.

13. **a.g.y.**, s.95.

14. **Köprülüler Devri**: Osmanlı Devleti'nde 1656-1676 yılları arasında sadrazamlık yapan Köprülü Mehmet ve Köprülü Fazıl Ahmet Paşa dönemine denir. Gerileme dönemindeki Osmanlı Köprülüler sayesinde biraz rahatlamıştı.

15. **Küçük Kaynarca Antlaşması**: Osmanlı Devleti ile Rusya arasında 1774 yılında imzalanan ve Osmanlı'nın aleyhine sonuçlanan antlaşma.

16. **a.g.y.**, s.95.

17. "Hakan-ı firdevs-âşiyân Sultan Mahmut Han-ı Sani Hızır gibi imdada yetişti." **a.g.y.**, s.95.

18. **Aynalıkavak Antlaşması**: Osmanlı Devleti ile Rusya arasında 1779 tarihinde imzalanan antlaşma. Bu antlaşma Kaynarca Antlaşmasını biraz hafifletmiş, devleti rahatlatmıştı.

19. **a.g.y.**, s. 95.

20. **a.g.y.**, s. 96.

geçip, kendi aralarında (Avrupa kabinetlerinde)²¹ Osmanlı ülkesini –Avusturya, Fransa ve İngiltere arasında– taksim etme planları yapmaya başladılar. Bunun için harita ve tasarılar hazırladılar. Böylece, Osmanlı'nın mevcut za'afı karşısında bu fırsatı değerlendirmeye çalıştılar.

Ziya Paşa, bir insan vücuduna benzettiği devleti, hastalıklı olarak nitelendirir. Bu vücudun hemen her tarafında rahatsızlık vardır. Yazara göre, vücuttaki rahatsızlıklar içinde en fazla ızdırap vereni fesad-ı mide hükmünde olan askeriyedeki düzensizliktir. Bunlar içinde rahatsızlığı ayyuka çıkan grup Yeniçerilerdi. Bunun farkında olan Sultan II. Mahmut, tahta çıkışından sonra, onsekiz yıl boyunca değişik tedbirler aldı, çareler düşündü ve sonunda Yeniçeri Ocağını kaldırmayı başardı. Yeniçeri Ocağı kaldırılınca hasta devletin gözleri açıldı. Hastada iyileşme belirtileri görüldü.

Bu iyileşme dönemi de uzun sürmedi. Çünkü Rusya ve Mısır meselesi devleti yeniden bunalıma sürüklemişti. Hastanın yarasını azdıran olaylardan biri de, Rusya ve Mısır meselesini takip eden Edirne Antlaşması'dır²². II. Mahmut bu olaylar karşısında yoruldu ve zayıf düştü.

Devlet böyle bir durumda iken Ziya Paşa'nın "İkinci Hızır (Hızır-ı Sani)"²³ olarak nitelendirdiği Reşit Paşa devreye girer. Ziya Paşa'ya göre Reşit Paşa, Avrupa'nın Devlet-i Aliyye hakkında seksen, yüz seneden beri taşıdığı kanaat değiştirmiştir. Saltanatın yeniden ve Avrupa'nın onaylayacağı bir tarzda yeniden tesisini gerçekleştirecek olan Reşit Paşa, asrın gerektirdiği ıslahatların da mimarıdır. Ziya Paşa, Reşit Paşa'nın bu ıslahatları, Tanzimat'ı ilan ederek resmileştirdiğini ve bu konuda cesaretli olduğunu da belirtir.

Ziya Paşa'nın burada Reşit paşa'ya sıcak bakmasının sebebi şudur:

"1273 (1856) yılında, (Ziya Paşa) Mustafa Reşit Paşa'nın tavassudu (aracılığı) ile saraya alındı ve Mabeyn-i Hümayun beşinci katibi oldu²⁴.

Buna rağmen, Reşit Paşa'nın iyi ve kötü (hasenat ve seyyiat)²⁵ ta-

21. a.g.y., s. 96.

22. **Edirne Antlaşması**: 1828 Osmanlı-Rus Savaşı sonunda Edirne'de 1829 yılında imzalanan ve Osmanlı'nın aleyhine sonuçlanan antlaşma.

23. a.g.y., s. 96.

24. Bkz. Önder Göçgün, **Ziya Paşa'nın Hayatı, Eserleri, Edebi Şahsiyeti ve Bütün Şiirleri**, Kültür ve Turizm Bak. Yay. Ank. 1987, s.2.

25. M.Kaplan... **Yeni Türk Edb. Ant.** s.96.

raflarının olabileceğini söyleyen Ziya Paşa, ona (Reşit Paşa'ya) yaklaşımını şu sözleriyle ifade eder:

"Bu zâtın (Reşit Paşa'nın) müsbet ve menfi yönleri hakkında herkesin şahsi bir fikri vardır. Biz de o konudaki mütalaâmızı mahallinde ifade edeceğiz. Fakat, bu mevkiye şu kadar deriz ki, Avrupa'nın Devlet-i Osmaniyye için taşıdığı yanlış kanaatin tehlikesini herkesten evvel gören ve bu kanaati defetmeye teşebbüs eden Reşit Paşa'dır. Ve öyle bir asırda böyle bir harekete teşebbüsün, cahil halk, kıskanç devlet erkânı ve düşmanlarının hücumlarını üzerine çekeceğini bile bile, zatına yönelik nice tehlikeler söz konusu iken, asla bunları kaale almayıp, kendisini devlet ve millet uğruna feda kılan, yani ellibeş senesi Şaban'ının 26. günü (3 kasım 1839) Gülhane meydanında konulan kürsüye çıkıp herkesin gözü önünde Tanzimat Fermanı'nı okuyan Reşit Paşa'dır."²⁶

II- TANZİMAT DÖNEMİ:

Ziya Paşa Tanzimat'ı "çare (deva)"²⁷ olarak görür. Tanzimat bir deva olduğuna göre, bu devanın uygulanacağı bir hasta da gerekir. Bu hasta Osmanlı Devleti'dir. Osmanlı Devleti öyle sıradan bir hasta değil, Ziya Paşa'ya göre, "ağır bir hasta"dır²⁸. Tanzimat bu hastaya, çok çabuk tesir edip iyileştiren (...ağır hastaya berie li-sâ'atin)²⁹ bir ilaç olarak verilmişti.

Fakat bu ilaç nasıl bir maddeden yapılmıştı ki, hastanın vücudunda garip bir tesir gösterdi. Yani ilaç hastaya beklenen devayı vermedi.

Bu duruma şaşırان Ziya Paşa, Tanzimat'ın, idare şeklini bütünüyle değiştirdiğini ve yeni yöneticilerin eskilerden (eski etibbadan)³⁰ daha bilgili ve yetenekli olduğunu belirtir. Yönetim artık yeni tabielerin (yöneticilerin) elindedir. Durum böyle olduğu halde, adeta her şey kötüye doğru gidiyordu. Ziya Paşa, bu durumda, Tanzimat'ın ilânında ülkenin içinde bulunduğu durum ile, yeni yönetimin hakim olduğu son otuz yıllık dönemi (1839-1869) mukayese eder ve şunları söyler:

"Devlet-i Aliyye'nin gerileme hızı bin (1592) tarihinden 1255'e (1839)

26. a.g.y., s. 96.

27. a.g.y., s. 96.

28. a.g.y., s. 96.

29. a.g.y., s. 96.

30. a.g.y., s. 96.

kadar bir çift beygirli araba süratinde iken, 55'ten 85'e (1869) kadar şimendifer hızında devam etmiştir. Bu çelişkiye (te'sir-i ma'kusa) sebep ne ola?"³¹.

Ziya Paşa, bu sorunun cevabını öğrenmek için, ilk önce Tanzimat'ın (özellikle ilkelerinin) muhtevasının iyi bir tahlilden geçirilmesi gerektiğini söyler. Yazar, tahlile başlamadan önce, Ferman'da yer alan şu maddeleri sıralar:

"1- Şeriat hükmü gereğince, bütün saltanat tebasının can, ırz, namus ve mallarını korumak; bunların emniyet içinde olmalarını sağlamak.

2- Vergi maddesini mecburiyetten kurtarıp, herkesin mal ve kudretine göre yeniden düzenlemek.

3- Çıkarılacak yeni kanunlarla devletin harcamalarını sınırlandırmak.

4- Askerlik hizmetine bir sınır ve düzen getirmek.

5- Bunlara dair olarak yapılacak kanun ve nizamâta oy birliği ile karar vermek için, bu kanun ve nizamâtı Adliye Nezareti'nin bütün üyelerine yetecek kadar çoğaltmak; vekiller ve Devlet-i Aliyye'nin diğer devlet görevlilerini de, tayin olunacak bir zamanda bir yerde toplamak; bunların hepsinin düşünce ve mütalaâlarını hiç çekinmeden serbestçe söylemesine ortam sağlayarak (mesela askeri düzenleme maddesini de Yüksek Askeri Meclis -Dâr-ı Şurâ-yı askeri-te görüşerek), her bir kanunu bu şekilde çıkarmak; sonra bunları Padişaha (Hatt-ı Hümayun'a) onaylatmak.

6- Bütün memurları görevlendirip, rüşveti bütünüyle ortadan kaldırmak.

7- Suçları niteliklerine (büyüklük ve küçüklüklerine) göre ayırdedip, bunlara verilecek ceza ile ilgili kanun çıkarmak ve bu kanunu herkese eşit uygulamak.

8- Bu usül ve kanunlara aykırı hareketin vuku bulmayacağına dair, Padişah'ın bizzat kendisi Hırka-i Şerife odasında yemin edecektir. Ulema ve vükelaya da yemin ettirilerek, bu usülün ebediyyen uygulanmasına dost ülkeler şahit gösterilecektir."³².

Ziya Paşa'ya göre, bu maddelerin içinde Şeriat'a aykırı bir durum yoktur. Yani bu reçetede hastanın tabii mizacına zarar verecek hiç bir ilaç bulunmamaktadır. Tam tersine bu ilaçların hepsi hastanın vücut yapısında

31. a.g.y., s. 97.

32. a.g.y., s. 97.

(bünyesinde) mevcuttur. Fakat vücut, bünyesindeki bu ilaçları yitirmiştir. Tanzimat denilen reçetede bu ilaçlar hastayı (Osmanlı'yı) eski sağlığına yeniden kavuşturacaktır.

Tanzimat'ı böyle değerlendiren yazar, devletin eski gücüne kavuşması bir yana, gittikçe daha da kötüye gitmesinin nedenini, deva olarak nitelendirdiği Tanzimat'ın ilkelerinde (yukarıdaki sekiz madde) değil de, başka şeylerde arar. Yazarın "başka şeyler" sözüyle neyi kastettiğini şu açıklamasından anlıyoruz:

"Bir hastanın vücuduna musallat olan bir derdi yok etmek ve o hastayı eski sıhhatine kavuşturmak için tabipte üç şart lazımdır: Birincisi, hastalığı ve sebeplerini doğru bir şekilde teşhis etmek. İkincisi, hastalığın yok edilmesinde kullanılacak olan ilaçların, hastanın mizaç ve tabiatına uygun olanı ayırmak ve onunla deva aramak. Üçüncüsü tedavinin şekline ve uygulamasına fazlasıyla dikkat edip, tedavi esnasında hastalığın doğuracağı sonuçlara göre, ilacın dozunu artırmak veya eksiltmek, hastanın yemesini, içmesini ve diğer hareketlerini sürekli kontrol etmektir. Devlet-i Aliyye'nin illetinin teşhisinde ve o illeti yok etmek için bulunan ilaçta bir kusur ve noksan yoktur. Yani, ilk iki şart mevcuttur. Öyleyse görülen bu aksi tesirlerin sebebi için üçüncü şarta bakmak lazımdır. Görülen o ki, üçüncü şarta pek riayet edilmemiştir. Yani Tanzimat, bu devleti ıslah ve imara yeterli bir acil tedbir iken, uygulamalarda meydana gelen hatalar sebebiyle, eski illetlerin aynen devam ettiği görülmektedir."³³

Ziya Paşa daha sonra, bu hususun anlaşılması için, Tanzimat öncesi durumu ile, Fermanın ilanından sonra geçen otuz yıllık (1869'a kadarki) dönemdeki olaylar ve genel durumun dikkatli ve ölçülü bir şekilde değerlendirilmesi gerektiğini söyler. Kendisini bu konuya vakıf biri olarak gören Paşa, söz konusu olaylar ve genel durumun bir panoramasını çizer.

Buna göre, yazarın üzerinde durduğu ilk mesele Şer'i adalettaki bozulmadır. Ziya Paşa'ya göre, saltanat idaresi içindeki Şer'i adaletin bozulmaya başlamasından 1255 (1839) senesine gelinceye kadar, Padişahın kendisi de dahil olmak üzere, hiç kimsenin canı, ırzı ve namusu emniyet içinde değildi. Bu emniyetsizliğin en büyük sebebi Yeniçerilerdi. Devletin iç güvenliğini ihlal eden Yeniçerilerin yanında, devrin bürokratları da problem teşkil ediyordu. Devletin o günkü durumunu Ziya Paşa şöyle anlatır:

33. a.g.y., s. 97-98.

"Yeri göğü farketmez bir kaç Yeniçeri ustasının söz birliği etmesiyle kul (halk) ayaklanır, sadrazamların, vezirlerin ve bunların yakınlarının başları kesilir; ve bazı kere de Padişah tahtından indirilir veya katlolunurdu. Bir sadrazam, kin beslediği bir adamın başını, mahkeme edilmeksizin kestirebilirdi. Vergi tahsildarı ve bazı beyler (voyvodalar) kimde para olduğunu öğrenirse, açıktan, zorla gasbetmeseler bile, bir bahane bularak para sahibinin boynunu vurdururdu. Bu işi ya kurşuna dizdirmekle, ya da zehirletmekle hallederlerdi. Bu şekilde haksızlığa uğrayan kişilerin (vüzera, ümera ve ayanın) malları varislerine verilmeyip, resmiyette bu garazkâr kişilerin menfaatine olarak zabt ve gasbolunurdu. Bu olaylarla ilgili olarak evrak düzenlenirken, ölen kişilerin dul ve yetimleri uzaktan bakardı. Yani onlara hiç bir şey sorulmazdı. Bir Yeniçeri kabadayısının, yeni almış olduğu yatağının (bıçağın) iyice kesip kesmediğini denemek için, yolda kendi halinde giden bir adama bu bıçağı birkaç defa sapladığı, sonra da bıçağını silerek –sanki tavuk boğazlamış gibi, hiç müteesir olmadan– "Kahpe bıçak zağı (keskin) imiş" dediği ve bıçağını överek yoluna devam ettiği çok görülmüştür. Bir delibaşı, arkasına düşen beş on çıplak delikanlı ile, sanki kendisine önder yapacak bir paşa arar gibi, senelerce Anadolu'da dolaşır, köylerde bedavadan ve zorla yem ve yiyecek almak ve ırza tecavüz etmek gibi kötü fiilleri çekinmeden, korkusuzca defalarca işlemiş, bu yüzden köyler dağılmıştır."³⁴

Ziya Paşa burada, Tanzimat'ın birinci ilkesine (can, mal, namus güvenliği) hak verir ve bu Fermanın halkın güvenliğini tehdit eden bütün kötülükleri yok etmeyi vaad etmesi ile, Devlet-i Aliyye'deki bütün fertlerin can, mal ve namuslarını emniyet altına aldığını belirtir. Paşa ayrıca, halkın emniyetinin sağlanmasının, Şer'i adaletin bir gereği olduğunu da vurgular.

Tanzimat'tan önce Padişah başta olmak üzere, vekiller, vezirler, emirler (beyler, subaylar) alimler ve memurların resmi görevli olmayıp, haslar (toprak vergisi), arpalıklar (Osmanlılarda emeklilere verilen para) ve haraçlarla geçindiklerini söyleyen yazar, memleketin, vergi tahsildarları (mütesellim), mutasarrıflar (vali) ve mültezimler (devlete ait olan gelirleri toplayanlar) tarafından taksim edildiğini de belirtir. Paşa'ya göre, ülkenin hemen her bölgesini kendi nüfuzları altına alan bu vergi tahsildarları ve mültezimler, canlarının istediği gibi hükmederler ve istedikleri gibi halkı soyarlardı. Bu ortamda işlenen kötülüklerin ve yapılan zulümlerin haddi hesabı belli değildi. Ayrıca, ülkedeki hemen her iş rüşvetle görülürdü.

34. a.g.y., s. 98.

Ziya Paşa, Tanzimat'ın bu olumsuzlukları yok edecek tedbirler aldığını söyler. Tanzimat, has, arpalık ve haracı düzene koyup, arazi kiralama ve bunun vergisini alıp devlet hazinesine devretme gibi mevzuatlarıyla, Paşa'ya göre, yukarıda belirtilen kötülükleri yok etmeyi amaçlamıştır. Ayrıca devlet, bu yeni uygulamaları resmileştirmiş, bu konuda kanun çıkarmış ve bu uygulamaları hayata geçirmek için memurlar görevlendirmiştir.

Tanzimat öncesinde, devlet idaresinin bozuk taraflarından biri de mülkiye memurlarının eksik oluşudur. Yani, devlet idaresinde görev alan memurlar ihtiyacı karşılayacak sayıda değildi. Bu memurları da devrin önemli mektebi sayılan Mekteb-i Mülkiyye yetiştiriyordu. Fakat yeterli sayıda mezun vermiyordu (Kaht-ı Rical)³⁵. O sırada görev yapan memurlar da görevini tam yap(a)mıyordu. Yazar bu durumu şu cümlelerle açıklar:

"Memurlar uymakla yükümlü buldukları mevzuat gereği, her şeyi, icra merkezi olan Bâb-ı Ali'ye bildirmek zorundaydı. Hatta, sadece maliye ve ticaretle ilgili işlerde bile, önce ilgili Nazırlığa yazı yazılır, daha sonra da aynı yazı Bâb-ı Ali'ye bildirilirdi. Bâb-ı Ali, bu yazıyla ilgili olarak, ilgili birimlerle (dairelerle) haberleşir (yazışır), silsile halindeki böyle cevaplaşmalarla vakit geçirilirdi. Nazırlıklar, aynen mülkiye memurları gibi davranır, hiç bir işi bitir(e)mezlerdi. Her biri Bâb-ı Ali'nin görüşüne müracaat ederdi. Devletin ve halkın işleri ile ilgili evraklar, senelerce memurların (kapıçuhadarlarının) çantalarında veya dairelerinde (masalarında) bekletilip, bir türlü sonuçlandırılmazdı. Kalem katipleri, takip ettikleri işleri yetiştiremeyip, bir işin cevabını altı ayda bile veremezlerdi. Mesela, devlet dairesine giren yüz iş (evrak) varsa, -sırf bu sebepler yüzünden- bunların ancak yirmisi sonuçlandırılır, geri kalan seksen iş (evrak) adeta çürümeye terk edilirdi. Böylece, bu işlerin sahiplerinin harcadıkları paralar ve emekler boşa giderdi. Eğer bu evrakların bazıları devletin meseleleri ile ilgiliyse, söz konusu evraklar daireden daireye havale olunur, sonunda bir köşede unutulurdu."³⁶

Ziya Paşa daha sonra, İstanbul dışındaki (taşradaki) durumu anlatır. Bilindiği gibi, o dönemde İstanbul dışındaki bölgelere bir mutasarrıf (vali) atanırdı. Mutasarrıfın yanında, vergi tahsildarları gibi, bölgenin yönetim işlerinde görev alan memurlar da bulunurdu.

35. *Kaht-ı Rical*: Adam kıtlığı, bir devletin yetişkin elemandan yoksun olması.

36. a.g.y., s. 99.

İngilizlerde mükemmel ve kitaplaşmış (resmi) kanun olmamasına rağmen, burada yerleşmiş bulunan hukuk düzeninin; emsal gösterme, âdetler ve deliller yoluyla davaları sonuçlandırdığını söyler. Ziya Paşa, bu yönleri ile İngilizleri, – adalet düzenleri, kalkınmışlıkları ve sanata verdikleri önemi de vurgulayarak– Avrupa milletleri içinde birinci ilan eder.

Paşa İngilizler konusunda şunları da söyler:

"İngiltere'de devlet erkanının ve memurların diğer bir devletten hediye ve nişan kabul etmemeleri gelenektir. İngilizler bu âna kadar bu geleneği hep sürdürdüler. Hiç bir İngiliz memuru başka bir devletin nişanını kabul etmedi. İşte bu sebat ve icra sayesinde daima ilerleyip tâ Hindistan'a kadar gittiler ve o iklimin ekserisini zaptettiler."⁴¹.

Kanun yapmanın pek önemli olmadığı, önemli olanın kanunu uygulamak olduğu görüşünde olan Ziya Paşa, bizde Tanzimat'tan sonra bazı ceza kanunlarının yapıldığını söyler. Bu konuda yapılan kanunlardan biri de "rüşvet" kanunudur. Bu kanunda, rüşvet veren, alan ve buna aracılık edene verilecek cezalar ayrı ayrı gösterilmişti.

Ziya Paşa, bu kanunun layığıyla uygulanmadığını söyler. Paşa'ya göre, rüşvet yiyen vekiller ve vezirlerin hiç biri ceza almamıştır. Buna karşılık, küçük bir memurun (mesela bir kaza müdürünün) bir kaç yüz kuruş rüşvet aldığı ortaya çıkarsa, bu memur kalede hapsedilir veya sürgüne gönderilirdi.

Kanunun böyle, herkese eşit uygulanmaması, yazara göre, Tanzimat'ın en büyük icraat (hata)larındandır. Tanzimat'ın beklenen neticeyi vermemesi biraz da buna dayanır.

Tanzimat'a gelinceye kadar her memlekette "derebeyi" veya "ayan"⁴² adı verilen nüfuz sahibi birkaç adam vardı ve bunlar itibar görürdü. Ziya Paşa, bu adamların, memleketin özellikle fakir halkına eziyet etmekten geri durmadıklarını söyler. Paşa'nın anlattığına göre, bu ayan veya derebeyleri halka ne zaman zulmetmeğe başlasalar, durum İstanbul (Padişah)'a bildirilirdi. Padişah söz konusu olayı inceletir, suçluyu (zalimi) ortaya çıkarınca da, ya onun başını kestirir, ya da malına el koydururdu. Böylece, zalimlere ibret olması, bir daha aynı şekilde davranmamaları, böyle bir harekete kalkışılacak olursa, pişman ol-

41. a.g.y., s. 101.

42. **Ayan:** Bir memleketin ileri gelenleri.

malari için, bu şekilde bir ceza uygulaması getirilmiştir.

Bu tür bir ceza uygulaması Paşa'ya göre, caydırıcı bir nitelik göstermektedir. Kanunun böyle uygulanmasını tasvip eden yazar, Tanzimat'ta kanunu uygulama konusunda bu duyarlılığın olmadığını belirtip, şunları söyler:

"Tanzimat'tan sonra her beldede meclisler yapıldı. Bu meclisin üyeleri, memleketin hemen her tarafından tayin edilen kişilerden oluşturuldu. Bu arada evvelki derebeyleri "aza" (üye) ünvanını aldılar. Fakat, şu kadar bir fark var ki, Tanzimat, zulmedenin başını kesmek ve malına el koymak gibi ağır cezayı kaldırmıştı. Yine Tanzimat, mahalli memurları da, haklarında bir şikayet dilekçesi verilir korkusuyla –meclis üyelerinin ve hususiyile patrikhanelerin nüfuzundan dolayı– kocabaşı (Hıristiyan köylerinin ihtiyar heyeti başkanı) ve despotların baskılarına terketmişti. Mahalli memurlar, zulmü durdurma gücüne sahip değillerdi. Kanunen cezaya müstehak bulunan bir zalim, İstanbul'dan rüşvetle tedarik etiği taraftarlarının yardımıyla genellikle hiç bir kovuşturmayla uğramazdı. Her beldede itibar sahibi olan meclis üyeleri ve papazlar, eski derebeylerinden daha fazla halka zulmeder oldular."⁴³

Bundan anlaşılacağı gibi, Tanzimat, eskiye ait bazı kanunları kaldırdı ama, yerine daha yenisini ve etkilisini koyamadı. Ziya Paşa, bu konuda delil isteyenlere şunu tavsiye eder:

"Memleketin ve halkın, bir Tanzimat'tan evvelki haline, bir de şimdikine (Tanzimat dönemine) bakılsın."⁴⁴

Tanzimat döneminde, Rumeli kıtasında oturan Hıristiyan halkın çoğunluğunun yabancı devlet elçi ve konsoloslarının yardımı ve korumalarıyla rahat ve huzur içinde yaşadığını da belirten Ziya Paşa, Anadolu'nun o günkü durumunu da vahim bulur. Yazar bu vahim durumu şu sözleri ile açıklar:

"Mesela, Harput, Sivas, Diyarbakır sancakları Tanzimat'tan evvel kaç nüfusa ve köye sahipti, şimdi ne kadar kalmış? Halep, Şam ve Diyarbakır'da daha önceden ne kadar ipek kumaş fabrikaları vardı, şimdiki sayısı ne kadardır? Samsun ve Manisa önceden ne kadar tütün ekerdi, Tekel kurulduktan sonra miktarı ne kadar düştü? Rusya ve İran hudutlarına yakın memleketlerden, şu

43. a.g.y., s. 101.

44. a.g.y., s. 101.

otuz sene zarfında kaç bin aile vatanını terkedip, başka memleketlere göç ettiler?...⁴⁵.

Ziya Paşa, bu sorulara verilecek cevaplarla, Tanzimat'ın bizi ileri mi, yoksa geri mi götürdüğünün anlaşılacağını söyler.

Tanzimat'a gelinceye kadar Devlet-i Aliyye, yalnız bir kanunla idare edilirdi. Bu da İslâm Şeriatı'ydı. İslâm Şeriatı'nın kurumlarından biri olan İctihat kapısı, ne yazık ki, yedi sekiz yüz yıldan beri kapalı (tutulmuş)'dır. İslâm fıkhnın daha önceki içtihatlarla belirlenen hükümleri de o güne (Tanzimat devrine) cevap vermemektedir.

Ziya Paşa'ya göre, asrın ihtiyaçlarına cevap verecek yeni içtihatlara şiddetle ihtiyaç vardır. Bu ihtiyacı karşılamak için sonsuz bir derya olan Şeriat'tan istifade imkanı da mevcuttur. Bu çare (Şeriat) aranıp sorulmadan, onun dışında başka bir kaynaktan kanun aramak fikri kadar daha büyük bir hata düşünülemez.

Ziya Paşa'nın "büyük bir hata" olarak nitelendirdiği "Şeriat dışında kaynak arama" düşüncesinin mümessili Reşit Paşa'dır. Reşit Paşa'yı, doğruluğuna herkesin inandığı (müsellemler), akıllı ve ileri görüşlü (hasafet sahibi) biri olarak da nitelendiren yazar, onun Tanzimat'ı ilan edişindeki cesur davranışını ve iyi niyetini de takdir eder. Ancak, Reşit Paşa, Şeriat dışında kaynak arayanlarla birlikte olduğu, hatta onlara önder olduğu için, Ziya Paşa'ya göre, alnına kara bir leke sürmüştür. Paşa, Reşit Paşa'nın bu lekeyi ebediyen silmeyeceği kanaatinde dir.

Reşit Paşa'nın Devlet-i Aliyye'yi içinde bulunduğu tehlikeden kurtardığını ve bunun için Tanzimat denilen çareyi getirdiğini her fırsatta vurgulayan yazar, yine her fırsatta Tanzimat'ı icra planında hatalı bulur. Reşit Paşa'nın, Tanzimat'ı ilan ederken ve icraatını başlatırken şöhret derdinde olduğunu da belirten Ziya Paşa, bunun, devletin temeline balta vurduğunu ifade eder. Ayrıca yazara göre, Tanzimat'tan önce korkulan tehlike, devletin vücudundan yalnızca bir kitanın koparılması meselesi iken, onu bir müddet daha muhafaza etmek için kabul edilen tedbirin (Tanzimat'ın) içine şahsi menfaat fikrinin karışması yüzünden devletin bütünü tehlikeye girmiştir. Yani, Reşit Paşa'nın her konuyu kendi varlığı ile kaimmiş gibi bir tavır içine girmesi, Ziya Paşa'ya göre, halkta olumsuz bir

45. a.g.y., s. 102.

düşünce doğurmuştur. Paşa'nın ifadesine göre, halkta, Tanzimat'ta ilan edilen hususlar sanki yepyeni şeylermiş ve bunları ilk defa öğrenen ve öğreten Reşit Paşa'yı gibi bir kanaat oluşmuştur.

Yazar bu konuda şu açıklamayı yapar:

"Gülhane Hatt-ı Hümayün'ü satır satır incelenip araştırılırsa, içinde Şeriat hükümleri dışında tek bir kelime (hüküm) görülmediği ve ıslahat denilen şeylerin Şeriat hükümlerinin gerektirdiği hususlar olduğu anlaşılır. Tanzimat Fermanı ile ilgili bu husus, defalarca ifade edilmiştir. Merhum Reşit Paşa, sanki bunlar İslâm devleti ve milletinde daha önceden bilinmiyormuş gibi davranmıştır. Sanki ilk defa kendisi Avrupa'yı taklit ederek bunları icat etmiş ve uygulamış, sonunda da muvaffak olmuştur. Şeriat hükümleri ve İslâmî taassup bu icraata karşı iseler de, Reşit Paşa (bu yönüyle) işi Avrupa'ya karşı kıymetlendirmek ve kendisini Türkistan'ın kurtarıcısı (muhyisi) ilan etmek istedi."⁴⁶

Ziya Paşa, Tanzimat'ın sebep olduğu problemleri "İç Problemler" ve "Dış Problemler" olmak üzere ikiye ayırır. Bunları da bazı alt başlıklara ayırarak, bu şekilde Tanzimat'ı ayrıntılı bir şekilde incelemiştir.

İÇ PROBLEMLER

Reşit Paşa'nın ülke içindeki icraatlarını beğenmeyen Ziya Paşa, onun yüzünden devletin iki büyük yara aldığını söyler:

Birinci Yara: AVRUPA'NIN İSLÂM'A BAKIŞI

Ziya Paşa'ya göre, Reşit Paşa'nın, dolayısıyla Tanzimat'ın sebep olduğu birinci mesele (problem), Avrupalıların, Şeriat hükümlerinin, adalete, ilerlemeye ve insan haklarına aykırı ve her türlü vahşi icraata müsait olan zararlı bir kanun olduğu şeklindeki kanaatleridir. Tanzimat'taki kötü icraat, Avrupalıların bu batıl düşüncelerini tasdik etmiş oldu. Reşit Paşa'nın yerine geçen şehir vekiller (halefleri) de, onun mektebinden yetiştikleri için, Avrupa'nın bu yanlış kanaatlerini daha da ileri vardılar. Bu politika ile, vücutlarının devletçe lüzumlu olduğunu göstermek istediler.

Bütün bunlardan sonra, Avrupalılarda İslâm Şeriatı hakkında öyle yanlış kanaatler oluştu ki, müslümanların ilerlemeden ve asrın getirdiği ilmi ve teknik gelişmelerden nasiplenmemeleri, hatta onları bunlardan uzaklaştırmak gerektiği

46. a.g.y., s. 102.

Avrupalılarca sık sık vurgulanır oldu. Çünkü Devlet-i Osmani'de hâlâ Şeriat hükümleri yürürlükteydi. Avrupalılara göre, İslâm'ın bulunduğu bir yerde medeniyet olamazdı.

Burada Avrupa'nın tavrı net bir şekilde bellidir. Onların istemediği İslamiyet'tir. Ziya Paşa da bunun farkındadır. Paşa, bu konudaki düşüncesini şu sözlerle dile getirir:

"Müslümanları insaniyet dairesine ve medeniyete ulaştırmak için Şeriat'ın mutlaka mahv ve iptal edilmesi gerekir. İnsaniyet dairesi ve medeniyete ulaşmak için Avrupa'daki kanunların ve düzenlemelerin alınması ve hayata geçirilmesi gerekir. Avrupalılar bu inançtırlar. Bu inançlarına delil olarak, fetva kapısının açık olduğu devirlerdeki kötülüklerle ilgili şeriat hükümlerini (zina edenin taşlanması, hırsızlık edenin elinin kesilmesi vs.) gösteren Avrupalılar, devamlı olarak bu fesadla ilgili hükümleri gündeme getirmişlerdir."⁴⁷.

Avrupalıların bu tutumunu eleştiren yazar, bu sefer onlardaki kötülükleri sıralar. Buna göre, Avrupalılar, kendi memleketlerinde her gün meydana gelen ve gazetelerini "adalet" diye bas bas bağirtan fesatları hiç görmezler. Oysa Paşa'ya göre, Devlet-i Osmani'de, ticaret, hukuk, temyiz ve idare mahkemeleri kurulmuştur. Şer'i adalette var olan hukuki hükümlere dayanılarak, bu şekilde bir görev dağılımı ve taksimatla söz konusu mahkemeler tesis edilmiştir. Durum böyleyken, Avrupalılar yalnızca, karı-koca kavgaları, boşanma ve nikah gibi Şeriat mahkemelerine düşen davaları (üstelik bir mezhebin fıkhına ait olan bu hükümleri) bahane edip, bütünüyle Şeriat'ı kaldırmayı teklif etmişlerdir. Ziya Paşa'ya göre, Tanzimatçılar da Avrupalıların bu teklifine neredeyse "evet" demişlerdir. Paşa, böyle bir tavırla, Avrupa'ya karşı güçlü görünmenin mümkün olmadığı görüşündedir.

Ziya Paşa, meşhur Terkib-i Bent'inde geçen şu beyitiyle de bu gerçeği bariz bir şekilde özetler:

"İslâm imiş Devlet'e pâ-bend-i terakki

Evvel yoğ idi işbu rivayet yeni çıktı"⁴⁸

Namık Kemal de "Şark Meselesi"⁴⁹, "Avrupa Şark'ı Bilmez"⁵⁰ ve

47. a.g.y., s. 103.

48. Önder Göçgün, a.g.e., s.215.

49. Bkz. Namık Kemal, *Makalât-ı Siyâsiyye ve Edebiyye*, Birinci Tertip III, İstanbul, Selanik Matbaası, s.1-26.

50. a.g.e., s.339-344.

"Nüfus"⁵¹ gibi pek çok makalesinde, Ziya Paşa'nın bu görüşlerine benzer fikirleri sürmüştür.

İkinci Yara: MİLLİ AHLAKIN BOZULMASI

Reşit Paşa'nın (Tanzimat'ın) yanlış icraatları yüzünden Devlet-i Aliyye'nin aldığı ikinci büyük yara, yazara göre, milli ahlakın bozulmasıdır⁵². Tanzimat döneminde devletin hemen her idari kademesinde görülen ve insanı üzüntü ve acıya sevkeden olayları milli ahlakın bozulmasına bağlayan Ziya Paşa, milli ahlak düzelmeyince bu fenalıkların hiç birinin önlenemeyeceği görüşünü savunur.

Ziya Paşa bu konuda şu açıklamayı yapar:

"İnsan her hâl ü kârda bir başkasını, hususiyle başındaki idarecileri taklit eder (örnek alır). Vekiller ve diğer devlet ricalinde dinsizlik modasının muteber olduğunu gören dalkavuklar, konuşmalarını ve diğer tavırlarını onlara benzetirdi. Bu durum (benzeme özentisi) fertten ferde, cemiyetten cemiyete yaygınlaşarak, silsile halinde esnafa, kadın ve çocuklara, kısaca herkese sıçardı. Öyle ki, o dönemde namaz kılmak, oruç tutmak gibi İslâmi ibadetler, adeta ahmaklık ve aptallık addediliyordu. Hatta bu tür dini ibadetlerin menedilmesi gerektiğini söyleyenler bile oldu. Kimilerine göre de, bu ibadetler fitne ve huzursuzluk kaynağı olarak kabul edildi."⁵³

Bu duruma gelen bir toplumda, ahlak ve maneviyattan söz edilemez. Hele bu ahlaki bozukluk bir kere yaygınlaşmasın, diğer bütün fitne-fesat unsurları ve bozgunculuk toplumu helak edecek bir noktaya gelir. Ziya Paşa'ya göre, Tanzimat'ın ilanından sonra geçen otuz sene içinde, bütün bu fitne ve fesat unsurları toplumumuza yayılmış, milli ahlakımızı yok etmiştir.

Babalarımız, mezardan kalkıp bu gidişatı görseler "Bunlar bizim evladımız değil."⁵⁴ diyerek, bize hayran hayran bakacaklarını, hele düşünce tarzımızı epeyi yadırgayacaklarını belirten Ziya Paşa, bu sefer gazeteleri eleştirir. Gazetelerle beraber taklitçiliği ve yanlış batılılaşmayı da eleştiren yazar, o günkü manzarayı ölmüş babalarımızın gözüyle değerlendirir ve şunları söyler:

51. a.g.e., s.405-424.

52. M.Kaplan, *Yeni Türk Edb. Ant.* s.103.

53. a.g.y., s. 103.

54. a.g.y., s. 103.

"Gazetelerimiz ıslahat ve terakkiyat gürültüleriyle doludur. Buna rağmen, sürekli olarak geri gittiğimizden ve –İslâm Şeriatı'na göre yönetildiğimiz halde– Şeriat'ın emir ve yasaklarına uymadığımızdan söz edilir. Avrupa'yı taklit edersek, ileri gidebileceğimizden bahsedilmesine rağmen, orada yaygın olan kanun hakimiyeti, mükafat ve cezalarla ilgili mevzuat, güzel sanatlarda ilerleme, ticaret hukuku, bütün hukuk kurallarının işlerliği ve milli birlik gibi terakki unsurlarından hiç birini taklit etmemişiz (almamışız). Fakat Avrupa'nın tiyatrosunu, balosunu, eşini (zevcesini) kıskanmama alışkanlığını ve temizlenmeden (taharetsiz) gezmesi gibi adet ve alışkanlıklarını benimsemişiz. Üstelik bunları hayata geçirmeye çalışmışız. Bu arada, devletimizin mümtaz eyaletleri bizden ayrılmakta. İç ve dış borç yüzünden devletin hazinesi mahvoluyor. Hazineyi zenginleştirmek için, en büyük gelir kaynağı olan vergi ile halk ezilmekte. Ceza kanununda, devlet malına hıyanetin ve rüşvetin cezası apaçık belirtilmesine rağmen, yağmacılar işlerini alenen görüyor. Bu gidişin sonunun nereye varacağı kesinlikle düşünülüyordu. Helal ve harama riayet edilmiyor, bugün ele geçen hemen bugün tüketiliyordu. Yarın ne yapacağız, diye bir düşünce yoktu. Osmanlılara mahsus olan yiğitlik, cömertlik, fetih ruhu, vatan sevgisi, edep, acize merhamet, dostluk duygusu (ülfet), hukuka riayet, misafire hürmet, dindarlık, emaneti koruma, sebat, kendine güven (salabet), cesaret (şecaat) gibi bütün güzel vasıflar günden güne içimizden çekilmekte. Bu güzel vasıfların yerini cehalet, aşağılık (tezelzül) duygusu, kötülük, rüşvetçilik (irtikab), hıyanet, zulüm, korkaklık gibi kötü hasletler almakta. Babalarımız (atalarımız) bizi bu halimizle görselerdi, şaşırırlardı ve (bizi) bildikleri hiç bir kavme benzetemezlerdi. Ve açıkça "Bunlar, yeni çıkan bozuk ahlaklı bir kavimdir." diyerek Allah'a sığınırlardı."⁵⁵

Tanzimat'ın otuz yıl içinde çizdiği manzarayı bu şekilde görüntüleyen Ziya Paşa, bu kadar olumsuz bir tablo çizmesine rağmen, hâlâ umudunu yitirmemiştir. Çünkü, o dönemde Osmanlı ruhunu taşıyan seçkin kişiler hâlâ mevcuttu. Ancak, devletin merkezi idaresine hakim olan zevat, milli ahlakı bozucu nitelikte bir eğitimi yaygınlaştırıyor ve bunda ısrar ediyordu. Ziya Paşa'ya göre, bu eğitimin amacı, Osmanlı ruhunu taşıyan kişileri pasivize etmek ve zamanla tamamen ortadan kaldırmaktı.

55. a.g.y., s. 103-104.

Bu amacın gerçekleştirilmesi için bir iki devrin yeterli olacağını söyleyen Ziya Paşa, bu şekilde, milletin ahlaki bozulunca yıkılmamızın çabuklaşacağı görüşünü de taşır. Zaten o devirde milli ahlakın ne hale getirildiğini yazarın ifadeleriyle yukarıda göstermiştik.

Milli ahlakın bozulmasını en önemli yıkılma sebebi olarak yazar, başka bir önemli sebebe gerek kalmadan milli varlığımızın –bu bozulma ile– bir mum ışığı gibi kendi kendine yanıp söneceğini söyler. Bu durumun adı "Bir milleti içeriden çökertmek"tir. Halkı şuurlandırıp birbirine bağlayan milli ahlak, adeta bir milletin ruhudur. Bu ruh gidince o millet çözülür ve günden güne eriyip gider.

Tanzimat'taki icraatın böyle bir sonuç doğurduğunu söyleyen Ziya Paşa, bundan hiç bir akl-ı selimin şüphe etmemesini ister.

Yazar burada milleti, bir tesbihin taşlarına, milli ahlakı da ipe benzetir. Nasıl ki, ip kopunca tesbih taşları dağılıyorsa, milli ahlak bozulunca da, millet aynı şekilde dağılır, yok olur. Ziya Paşa'ya göre, milletimiz, Tanzimat döneminde bu duruma düşmüştür.

Milli ahlak bozukluğunun doğurduğu tehlikenin yanında, Rusya'nın tecavüzkârane fikirlerini, Hıristiyan halkın yersiz istek ve korkularını, devlet hazinesinin dehşete düşüren durumunu (borçları) ve yöneticilerin kötü idaresini hafif gören Ziya Paşa, bu fenalıkların hiç birinin milli ahlak bozukluğu kadar milleti tehlikeye sokmayacağı görüşündedir. Gerçi Rusya, Hıristiyan halk ve devletin borçları gibi meseleler de çözülemeyecek cinsten değildir. Yeter ki milli ahlak düzeltilsin.

Ziya Paşa bu konuda şu görüşü ileri sürer:

"Zira, millette fikir birliği ve ahlaki güzellik sağlanırsa, Rusya'ya karşılık verebilmek için az zamanda çareler bulunabilir. Hıristiyan halkın bugün yaygara koparıp, şikayet konusu yaptığı meseleler de çözülebilir. Ayrıca, memleket ve milletimizin gücü nisbetinde temin edilecek vergilerle devletin borçları meselesi de halledilebilir. Belki tamamı ödenmez ama, tamamına yakın sayılabilecek bir borç yükünden devletimiz kurtulabilir. Bunların yanında, devleti idare eden vekiller ve memurların kötü icraatlarına da son verilebilir. Madem ki vücut (devlet) sağdır, şu ilacı (Tanzimat'ın ilkelerini) müşkül gibi görünen bu dertlerin her birine bir çare olarak kullanmak imkan haricinde olmasa gerek. Lakin asıl fesat, milli ahlakın bozulmasıdır. İşte bunun çaresi bulunmaz. Yani milli ahlak bozukluğunun sebep olacağı fenalıkların kolay kolay önüne geçilmez."⁵⁶

56. a.g.y., s. 105.

Görüldüğü gibi, Ziya Paşa, devletin bekaasını milli ahlakın varlığına bağlıyor. Milli ahlak, dinin (İslâm'ın) tam anlamıyla yaşandığı bir toplumda teşekkül eder. Milletın ruhu olan bu önemli unsur (milli ahlak), bir kere zedelenmesin, yoksa kötülüklerin ardı arası gelmez. Ziya Paşa, işte bu yüzden ısrarla milli ahlakın üzerinde duruyor.

Tanzimat'ın en önemli –yıkıcı– sonucunun "milli ahlakın bozulması" olduğunu söyleyen yazar, bu yıkıcı sonuca ulaşılmasına önderlik eden Reşit Paşa'yı eleştirir. Ziya Paşa'ya göre, Reşit Paşa, bu yıkıcı sonucu düşünmeden hareket edip, sözde Avrupalılaşmaya târik (yol) açtığı için, "Mahkeme-i Tedkik-i Ahlaf"⁵⁷ suçlu bulunmaktan (ve tarizden) kurtulamayacaktır. Sadece Reşit Paşa değil, bu yolun (Avrupalılaşmanın) sebep olduğu zararlar ve tehlikelerin önünü ve sonunu gördükleri halde, defetmek için çaba sarfetmeyen, üstelik revaçta olmasını sağlayıp, bunu cazip gösteren vekiller, memurlar, diğer Tanzimat erkânı ve en önemlisi aydınlar, yazara göre, dünya ve ahirette mes'uliyetten kurtulamayacaklardır. Ziya Paşa, bu gerçeği de ancak, aklı selim sahibi kişilerin anlayabileceklerini söyler.

Bizi bulunduğumuz zayıf duruma düşüren silsilenin bir ucunu Tanzimat'a bağlayan Paşa, bu zayıflığın genel sebeplerini dahili (milli ahlakta) ve harici olmak üzere ikiye ayırmıştı. Milli ahlaktaki bozulmayı yukarıda belirttiğimiz şekilde değerlendiren yazar, daha sonra bozulmamızda etkili olan dış sebepleri inceler.

DIŞ PROBLEMLER

Ziya Paşa, dış problemleri de bir kaç açıdan inceler. Buna göre, en önemli dış sebep yabancı ülkelerin müdahaleleridir. Bu bir anlamda yabancı ülkelerin iç işlerimize karışması demektir.

Yabancı devletlerin müdahaleleri bahsinde ilk olarak adı anılan ülke Rusya'dır. Yazarın bir "*karakuş*"⁵⁸ benzettiği Rusya, kuzeyimizde bulunup, ağzını açmış bir şekilde bizi yutmağa hazırlanmaktadır. Ziya Paşa'ya göre, Rusya'nın eskiden beri bize çok fenalığı dokunmuştur. Rusya bununla da kalmayıp, basın-yayın yoluyla, Osmanlı'nın (genelde Şark'ın) içinde bulunduğu

57. **Mahkeme-i Tedkik-i Ahlaf:** İleride kurulacak büyük inceleme mahkemesi. Burada Ziya Paşa'nın, kıyamet günü kurulacak olan mizan terazisi (insanın dünyada yaptıklarının hesabını vermesi)'ni kastetmiş olabileceği de düşünülebilir (Ş.S.).

58. a.g.y., s. 105.

(kötü) durumu Avrupa'ya bildirmektedir. Yani Rusya, Devlet-i Aliyye'nin yalnızca can düşmanı değil, İstanbul'u ele geçirmek gibi bir niyetin de sahibidir. Rusya, bu niyetini gerçekleştirmekle adeta, Avrupa'yı bir beladan (Osmanlı'dan) kurtaracağını ümit etmektedir. Eğer (Rusya) İstanbul'u ele geçirirse, bölgenin barış ve güvenliğine engel olacak problemlerden (Osmanlı'dan) Avrupa'yı haberdar edecektir. Yani Rusya, kendisi ve Avrupa arasında bir başka devlet (Osmanlı Devleti) istememektedir.

Durum böyle olunca, Osmanlı Devleti iki ateş (Rusya ve Avrupa) arasında kalacak ve bu sefer de Rusya ile Avrupa arasında menfaat çekişmesi başlayacaktır. Öte yandan İstanbul'u Rusya'ya vermeye razı olmayacak olan Osmanlı Devleti, ister istemez Avrupa'dan yardım isteyecektir. İstanbul'un Rusların eline geçmesi Avrupa'nın da işine gelmemektedir. Bu yüzden Rusya, Avrupa'nın Osmanlı'ya destek olmasından da çekinmektedir. Yani, Rusya'ya karşı direnmek için Osmanlı ister istemez Avrupa'ya kucak açmıştır. Ziya Paşa'ya göre, Tanzimat biraz da bu dayatma ve zorlamaların sonucudur. Zaten İngiltere ile Osmanlı Devleti arasında 1838 yılında (Tanzimat'ın ilanından bir yıl önce) imzalanan Ticaret Anlaşması da, Avrupalılara gösterilen hoşgörü bakımından, Tanzimat'ın bir provası niteliğindedir.

Bu şartlarda Tanzimat'ın gerekliliğine inanan Ziya Paşa, Tanzimatçıların Avrupa'ya fazla yüz verdikleri ve onların ticaret ve menfaatlerine ülkemizde zemin (ve ortam) hazırladıkları görüşündedir. Her ne kadar, Tanzimatçılar Avrupa'nın ticaret ve menfaatlerini fermanla bir tür koruma altına aldılarsa da, üstelik devletin buna mecbur olduğunu iddia ettilerse de, Ziya Paşa, bu tedbirin (Tanzimat'ın) bizi yok edecek bir nitelikte olduğunu söyler. Üstelik bu konuya çok dikkat etmek gerektiğini de vurgular.

Tanzimatçıların menfaat ve ikbal hırsıyla bu konuyu önemsemediklerini de belirten yazar, bu konuda şunları söyler:

"Ne yazık ki, ikbal hırsı ve şahsi menfaat kaygısından, Tanzimat ricali, bu önemli konuyu (yani, Avrupa'nın ticari ve diğer menfaatlerini ülkemizde koruma altına almayı) önemsemediler. Mesela, Reşit Paşa, Tanzimat'ı ilan edip resmen hayata geçirmek için tek adam (sadr-nişîn-i teferrûd) rolünü oynamak ve bağımsız olmak düşüncesinde idi. Bu arada Rıza ve Mehmet Ali Paşa Reşit Paşa'nın yetki ve nüfuzuna ortak olmak istedi. Bunlardan Rıza Paşa, II. Mahmut devrinden beri saray çevresinde bulunup, nâmı ve şöhreti bilinen biriydi. Ayrıca

Rıza Paşa'nın Cennet-mekân Abdülmecit Han Hazretlerinin annesinin hizmetinde (uzman olarak) çalışması ve ona yakınlığı da biliniyordu. Mehmet Ali ve Fethi Paşa'lar da birbirleriyle akraba idi. Rıza Paşa, Reşit Paşa için onlarla (Mehmet Ali ve Fethi Paşa'lar) adeta rakipti. Reşit Paşa'nın yanında yer almak için Avrupa'daki nüfuz ve itibarını da kullanan Rıza Paşa, bu özelliklerinden başka bir silaha (referansa) sahip değildi. O da bu silahı kullanmayı tercih etti. Rıza Paşa da, Avrupa devletlerine hoş görünmeyi, İstanbul'daki elçileri koruyup kollamaktan ibaret zannetti. Ve bu yersiz nezaket anlayışı yüzünden açılan müdahale kapıları bir daha kapanmadı.⁵⁹

Ziya Paşa'ya göre, burada belirtilen anlayış, ülkemize hakim olmadan önce, dışarıdan görenler bizi, kuvvetli bir arslan zanneder ve korkarlardı. Böylesi bir arslanı görenler, bu mükemmel görüntünün içinde korkulacak bir gücün olduğunu düşünürlerdi.

Oysa Tanzimat, yabancıların bu arslanın yanına korkusuzca gelmelerini ve içinde güç olup olmadığını anlamalarını sağlamıştır. Yani Avrupalılar, yöneticilerimizin aşırı müsamahaları (gafletleri) sonuca tâ içimize kadar girdiler ve bütün sırlarımızı öğrendiler. Böylece ülkemizde ne gibi faydalar ve menfaatler sağlayacaklarını öğrenen Avrupalılar, Ziya Paşa'ya göre, kendi sanat ve ticaretlerini topraklarımıza taşıma sırasında muhtemel olan engelleri (kaza ve belaları) kaldırmak için gerekli olan tedbirleri aldılar. Bu arada taviz almalar ve müsaadeler birbirini izledi. Avrupalılar bununla da yetinmeyip, menfaatlerinin gerektirdiği her türlü kolaylığı sürekli olarak istemeye başladılar. Ve her ne istedilerse, zahmetsizce kavuştular.

Bu gidişatın devleti epeyi bir zarara sokacağını düşünen Ziya Paşa, akın akın gelen Avrupalı yeniliklere yerli halkın rağbetini de iyi karşılamaz. Avrupalıların kâr amacıyla gelip, ülkemizi sömürmek istediğini idrak edemeyen yerli halk, farkında olmadan yabancıların menfaatlerine hizmet ediyordu.

Bir aydın olarak bundan kaygı duyan Ziya Paşa, bu konudaki görüşlerini şu sözleriyle dile getirir:

"Tanzimat ricalinin verdiği izin üzerine, akın akın ülkemize gelmeye başlayan Avrupalı tüccarlar, Türkistan ticaretini, diğer ülkelerdeki ticaretlerden daha kârlı ve kolay buluyorlardı. Ülkemizin havası, suyu ve ucuzluğu onlara hoş

59. a.g.y., s. 105-106.

görünüyordu. Avrupa fabrikalarından çıkan çürük eşyalar gemi gemi getiriliyor, karşılığında ise, altın alınıyordu. Bu avantajı iyi değerlendiren bir çok (Avrupalı) tüccar, aileleri ile birlikte İstanbul'a taşındılar. Bu arada bizim yerli halk da cicili bicili ucuz eşyalara sahip oluyordu. Mesela, arşını 60 paradan olan kırmızı allı basmayı gördüklerinde, Şam kumaşının yüzüne bakmaz oldular. Uşak ve Gördes halıları ile Selanik ve Bursa ihramları artık halkımıza kaba görünüyordu. Buna karşılık, Avrupa'nın her şeyi baş tâcı ediliyordu. Halkımız her şeyini adeta yabancılardan alıyordu. Yerli halkın ucuz ve kaliteli zannederek aldıkları (eşyalar) arasında çiçekli Frenk halıları ile ottan yapılan peşkirler ön sıradaydı. Bu eşyaların çoğu çürük ve bozuk olduğundan, kısa zamanda yıpranıyordu. Bunların yerine sık sık yenileri alınıyordu."⁶⁰

Ziya Paşa bu şekilde, ucuz ve kârlı olsun, tasarruf edelim derken, bir kaç kat daha zarara uğradığımızı söyler. Bu durumun yalnızca basma ve halıyla sınırlı olmadığını da belirten yazar, derece derece giyecek ve ev eşyalarına da aynı derecede rağbet edildiğinden söz eder. Yazar, bu rağbetin sebebini biraz da cahilliğimize bağlar.

Avrupa fabrikalarının ürünleri, kendi ülkemizin ürünlerinden daha çok üstün tutuluyor; hükümet, bu konuda yabancılara bol bol izin ve taviz veriyor; üstelik (hükümet) bu işin rağbet kazanması için neredeyse bütün imkanlarını kullanıyordu. İşte bu durum Ziya Paşa'ya göre, yerli sanayiimize (kendi mamüllerimize) büyük bir darbe indirmiştir. Tüccarlarımız iflas etmiştir. Yerli ürünleri satarak geçimini sağlayan esnaf kesimi de perişan olmuştur.

Tanzimat öncesinde kendi paramızın, kendi ülkemizde kullanıldığını ve değer kazandığına da dikkat çeken Ziya Paşa, artık bu paranın yabancılara gittiğini ve böylece hazinenin fakirleştiğini de ifade eder. Hazinesi boşalan devletimiz, çareyi yeni para basmakta bulmuştur. Bu çareyi yeterli görmeyen yazar, dikkatimizi bütün bu fenalıkların esas sebebine (Tanzimat'ın icraatına) çekmek ister:

"Tanzimat öncesi kendi mülkümüzde kullanılan akçemiz yabancı ülkelere gidince, hazinemiz boşaldı. Devlet para basmağa ve faizli senetler çıkarmağa mecbur oldu. Halbuki bu fenalıkların asıl sebebi (Tanzimat'ın icraatları) yerli yerinde durmaktadır. Bu tedbirlerle (para basıp senet çıkarma ile) mevcut prob-

60. a.g.y., s. 106.

lemler çözülemedi. Çözülemediği gibi, günden güne arttı. Nihayet bugünkü korkulan hal meydana geldi."⁶¹.

Tanzimat'ın hayat tarzımızı değiştirdiği de bilinen bir gerçektir. Hayat tarzımızın değişmesinin bir çok problem doğurduğu görüşünde olan yazar, her milletin kendine özgü örf ve adetleri ile, yine kendine özgü medeni bir idare tarzı olduğunu söyler. Medeni bir cemiyetin fertleri, yazara göre, hayat tarzını bu örf ve adetleri ile idare şekline göre belirler. Ziya Paşa; bunu, medeni bir şekilde yaşamının da kuralı sayar. Eğer bu esaslar (örf ve adetler ile idare tarzı) bozulursa, milletin hayat tarzı da bozulur. Milletin hayat tarzı bir kere bozulmaya görsün, o ülkede artık her türlü fesatlar, karışıklıklar ve ihtilaller görülmeye başlar.

Ziya Paşa, buna örnek olarak Fransa, İngiltere ve Almanya'daki karışıklıkları ve bu ülkelerdeki insanların (kötü) durumlarını gösterir. Yazara göre, bu ülkelerdeki nice insanlar (ehl-i sanat), ellerinin emeği ile geçinirken, eğitimin yaygınlaşması ve başka yeniliklerin artması sonucunda mağdur edilmişlerdir. Çünkü, insanın eli ile yaptığını artık fabrikalar yapmağa başlamıştır. Fabrika günlük hayata girince, el sanatları ile geçinen büyük bir kitle işsiz kalmış, geçimini sağlayamaz duruma gelmiştir. İşte bu yüzden, her sene, Fransa, İngiltere ve Almanya'dan sayısız insan Amerika veya başka ülkelere göç etmek zorunda kalmıştır. Dolayısıyla bu ülkelerde bir iç huzursuzluk meydana gelmiştir.

Bu görüşleriyle Ziya Paşa'nın Batıdaki Sanayii Devriminin sonuçlarını eleştirdiğini söyleyebiliriz.

Ziya Paşa'ya göre, Fransa, İngiltere ve Almanya'da söz konusu huzursuzlu yaşayan insanlar, bütün bunların sebeplerini, hükümetlerinin idarelerine bağlıyorlardı. Bu insanlara yüce bir değer olarak öğretilen "hürriyet duygusu" ve "mülk edinme hürriyeti" gibi modernizm unsurları, hükümetlerinin bozuk icraatları yüzünden hayata geçirilemediği için, Avrupalı insanlar, ayaklanma ve ihtilâllerle bir çeşit hak arayışına çıkmışlardı. Yani Avrupa, kendi içinde de, modernizmin hayat tarzı olarak benimsenmesi sürecinde bir takım (iç) sıkıntılar yaşamıştı.

61. a.g.y., s. 106.

III- TANZİMAT'IN SONUCU:

Tanzimat'la modernizm sürecine giren Osmanlı Devleti, Ziya Paşa'ya göre, bir takım (iç ve dış) problemlerle karşılaşabiliyordu. Nitekim Tanzimat'ın ilanından sonra geçen otuz yıl içinde ülkemiz bu buhranı yaşamıştı. Avrupa'da olduğu gibi, bizim ülkemizde de kurulan bir takım fabrikalar, atölyeler ve sair yenilikler, insan emeğini devreden çıkarmıştır. Bu da çok sayıda insanın işsiz kalması demektir.

Bununla birlikte, alışık olduğumuz hayat tarzı da değişmeye başlayınca, problemler de başladı. Ziya Paşa bu konuda şu açıklamayı yapar:

"Bizim de, kendi mezhep ve adetlerimizle şekillenen bir idare şeklimiz ile bir hayat tarzımız vardı. Bunlarla 500 seneden fazla yaşadık. Ve yabancılara hiç bir şekilde baş eğmedik. Ülkemizde yetiştirilen (üretilen) ürünler bize yettiği gibi, fazlasını da dışarıya satıyorduk. Giyim eşyalarından ev eşyalarına kadar, her çeşit ihtiyacımızı ve gerekli olan diğer bütün her şeyi –hiç bir ülkenin yardımına ihtiyaç duymadan– kendimiz temin ediyorduk. Çitari (ipek ve pamuktan kumaş), şayak (kaba kumaş), aba ve sof (yün) giyerdik. Çatma (döşemelik kumaş) ve ihram (yün örtü) döşerdik. Fakat dış ülkelere her hangi bir borcumuz yoktu. Alınımız açık gezerdik. Ne zaman ki, Avrupa'nın hoşuna gitmek için, onları taklit ettik, durum ondan sonra değişti. Entari, cübbe, şalvar, yemeni ve merkubu (ayakkabıyı) çıkardık; bunların yerine setre, pantolon ve kundura giydik. Bu sebeple bizim terzi, kumaşçı, yağlıkçı (havlu ve çamaşır satan kimse), çulah (el tezgahında bez dokuyan kimse), ipekçi, simkeş (gümüş tel çeken sanatkar), yemenici (baş örtüsü satan) ve gedikçi (ticaret ve sanatla uğraşma yetkisine sahip olan esnaf) esnafımız geçinemeyip battılar. Bu mesleklerin mensupları, bu meslekleri sayesinde geçinemeyip başka bir meslek aramağa mecbur oldular."⁶²

Bu esnaf kesiminin aradıkları yeni meslekleri yazar şöyle sıralar:

"Her biri bir yolunu bulup, kimi kaza müdürlüğünde iş buldu, kimi mahkeme çavuşu (deavi) oldu, kimi de vekaletlerde kapıağası veya bekçi oldu. Bir kısmı gümrük müdürlüğünde işe sokuldu; bir kısmı da zaptiye (polis), müfettiş ve hafiye memurluklarından birini seçti."⁶³

Böylece, köklü bir geçmişi ve geleneği olan el sanatları ve zanaatlar yok

62. a.g.y., s. 107.

63. a.g.y., s. 107.

oldu. Bu mesleklerin mensupları, çocuklarını artık, ekmek vermeyen bu tür zanaatlara teşvik etmediler. Her bir kişi, bir yolunu bulup çocuğunu, hazır maaş veren devlet memurluklarına yerleştirmeye başladı.

O zamana kadar binlerce insan devlete yük olmaksızın, kendi el emekleri (zanaatları) ile geçinip giderken, Tanzimat'tan sonra devlet idaresindeki bozukluk yüzünden aç ve muhtaç kalıp, devlet hazinesinden geçinmek yolunu tercih etti. Ziya Paşa'ya göre, bu durum da Tanzimat'ın en kötü sonuçlarından biridir.

Mesleklerinden ayrılmak zorunda kaldıkları için kırıncı olan bu insanların memur olarak görev yaptıkları kazalarda ve sair yerlerde, devlet işi aksarsa veya, kapıağaları ve bekçiler "Eğridere'de soyar gibi"⁶⁴ esas memurları (erbâb-mesalihi) zarara uğratırlarsa; yahut, gümrük, tuz ve tütün idarelerindeki haddemeler, yirmi para rüşvet alacak kadar hırslı olurlarsa; ayrıca, zaptiyeler, müfettişler ve hafiyeler beş on kuruş almak için, şunun bunun canını yakarlarsa. Ziya Paşa, bunlara şaşmamak gerektiğini söyler. Çünkü, bunların her birinin maaşı, geçimlerini sağlayacak kadar yüklü değildi. Üstelik, hemen her gün fiyatlar da artmakta, para değer kaybetmektedir. Bu yüzden, memurlar, bakkal, kasap ve fırıncıların yüzüne bakamaz oldular. Kimi onlara borçlu olduğu için, kimi de onlardan her hangi bir şey alacak durumda olmadığı için, ister istemez rüşvet ve sair yolsuzluklara bulaşmak zorunda bırakılmışlardır.

O dönemde problemlili kesim olarak yalnızca memurları görmeyen Ziya Paşa, devletin yüksek kademelerinde görev yapan bürokratları ve bunların uygulamalarını da, –daha doğrusu onların içinde bulunduğu durumu da– gözler önüne serer:

"Devleti idare edenler (vükela-yı devlet) bir kaç yüz şahsa adeta lüzumsuz yere maaş vermek mecburiyetinde idi. Bu memurların aldıkları maaş ve maaş dışında aldıkları erzak ve ikramiyeler yetersiz olursa, bunların ödünç para almalarına şaşılır mı? Devletin hazinesi, şehirdeki idarecilerin (idare-i hazıra) malum olan sefahat ve eğlenceleri yüzünden, halkın refah ve huzurunu temin etmeye yetmiyordu. Daha doğrusu, halk için yapılan yatırımlar durmuştu. Bu fahiş şartlar ve faizler altında halk ve sıradan memurlar ödünç para ve borçlarla geçinmeğe çalışırsa, bu durum garip görülür mü?"⁶⁵.

64. **Eğridere'de soyar gibi**: Bu deyim, coğrafi olarak, gizlenmeye ve soygun yapmaya müsait kavisli bir dereyi ifade edebileceği gibi, soygunlarıyla meşhur "Eğridere" adlı bir yeri de akla getiriyor (Ş.S.).

65. **a.g.y.**, s. 108.

Ziya Paşa, işte burada yolsuzluk yapan bu memurları değil de, onları buna iten sebepleri (Tanzimat'ın icraatlarını) suçlu sadalyesine oturtur.

Tanzimat'ın sonuçları (götürdükleri), yalnızca yazarın yukarıda belirttikleri değildir. Başka şeyler de vardır. Ziya Paşa bunları şöyle sıralar:

"Hani bizim bir çok tüccarımız ve üzerlerinde Osmanlı bayrağı dalgalanan ticaret gemilerimiz vardı. Karadeniz sahillerinde ve Akdeniz adalarında oturan halkın çoğu İstanbul veya yabancı ülkelere bu gemilerle giderek ticaret yaparlardı. Bunlar ne oldu? Hani bizim müslüman ve gayrimüslim halkımızdan "Hayyriyye ve Avrupa tüccarı" nâmiyla bir takım tüccarlarımız vardı. Yabancı tüccarlara imtiyaz vermeye başladığımızda, bizim bu tüccarlarımızdan bir sınıf, bunu kabullenemeyip, kendileri de yabancı (tüccar)'lara verilen bu imtiyazlardan bazılarını almıştı. Bunlar nereye gitti? Hani bizim bedestaimızda (değerli eşya satılan çarşıda), Galata'da ve Büyük Çarşı'da (Çarşûy-ı Kebir'de), velhasıl her esnaf arasında başı sarıklı, ak sakallı, nurani yüzlü (bedestan) tüccarlarımız ve kerli ferli haciağalarımız vardı. Bunların her birinin (para) çekmecelerinde, ihtiyaç ve hayır anında kullanılmak üzere yüz, yüz elli bin kuruşluk altın bulunurdu. Onlar nerede?"⁶⁶

Ziya Paşa'ya göre, bunların hepsi Tanzimat'la birlikte yok olmuştur. Yine aynı dönemde, iç ticaretimiz bütünüyle Avrupalıların eline geçmiş, yerli mallara rağbet azalmış ve Avrupai mal ve ürünler itibar kazanmıştır. Ayrıca, büyük bir ticari faaliyete girişen yerli halk, yabancılara tanınan imtiyazlar yüzünden hüsrana uğramıştır. Yabancılara imtiyaz tanıma işini kabul edip, resmileştiren hükümet, böylece yerli üretimi ezip bitirmiştir.

Hükümetin, bu sıkıntılara çare aramak bir yana, bütünüyle önyak oluşunu da kabullenemeyen Ziya Paşa, sonuçta bütün olumsuzlukları Tanzimat (çılar)'ın icraatlarına bağlamış olur.

SONUÇ

Hakkı Dursun Yıldız, "*150. Yılında Tanzimat*"⁶⁷ adlı kitabının "Sunuş" bölümünde, Tanzimat'ın objektif bir şekilde değerlendirilmesi gerektiğini söyleyip övmek veya yermekle bir yere varılamayacağını belirtir. Yerli ve yabancı bilim adamlarının Tanzimat'ı değişik açılardan incelediği makale ve tebliğlerin bir araya getirilmiş şekli olan bu kitabın (150. Yılında Tanzimat) amacı, 150. yılı münasebetiyle Tanzimat'a –olayları kendi şartları içinde değerlendirerek– gerçek kimliğini ve tarihteki yerini kazandırmaktır.

66. a.g.y., s. 108.

67. Bkz. H.Dursun Yıldız, *150. Yılında Tanzimat*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu Yay. VII, Ank. 1992.

Bu konuda H.D.Yıldız şunları söyler: "1839 yılında başlayan ve çoğunlukla kabul edilen görüşe göre, I.Meşrutiyet'in ilanına (1876) kadar devam eden Tanzimat hareketinin neticeleri çeşitli bakımlardan günümüzü bile etkilemektedir. Ancak, bu önemli devir, bütün yönleriyle, ilmi usüllerle ortaya konmuş değildir. Tanzimat'ı konu alan müstakil eserlerin sayısı son derece azdır. Buna rağmen, sağlam bir temele dayanmadan Tanzimat hakkında değişik fikirler ileri sürülmektedir. Bazıları Tanzimat'ı göklere çıkarırken, diğerleri ise yerin dibine batırmaktadır. Tarihi olaylar hakkında hüküm verirken, o olayları kendi şartları içinde değerlendirmek lazımdır."⁶⁸

H.D.Yıldız, büyük bir boşluğu dolduracağını ifade ettiği 150. Yılında Tanzimat kitabını işte bu bakış açısıyla yayınladıklarını söyler.

Biz de makalemizde, bir Tanzimat aydını olan ve o dönemi yaşayan Ziya Paşa'nın Tanzimat'a yönelttiği eleştirileri inceledik. Ziya Paşa'nın bu eleştirilerine pek çok yazar değinmiştir. A.H.Tanpınar, K.Bilgegil, H.İnalçık, İ.Sungu ve B.Eryılmaz bunlar arasında gelir.

Ziya Paşa "Hatırat" adını verdiği bu makalelerinde ilk önce Tanzimat öncesini değerlendirmiş, sonra da fermanın ilanından sonra geçen 30 yıllık dönemi ve bu dönemin olaylarını tenkit süzgecinden geçirmiştir. Yine, yazar, Tanzimatçıların icraatları sonucunda oluşan problemleri "iç ve dış (problemler) olmak üzere ikiye ayırmış, bunların her birini ayrıntılı bir şekilde gözler önüne sermiştir. Tanzimat'ın doğurduğu iç problemlere daha fazla yer veren Ziya Paşa, bu problemler yüzünden, fermanın mimarı Reşit Paşa başta olmak üzere, bütün Tanzimat ricalinin hatalarını su yüzüne çıkarmıştır.

A.H.Tanpınar, Ziya Paşa'nın bu eleştirici tavrını onun (Ziya Paşa'nın) kıskanç ve kindar kişiliğine bağlar. Her ne sebeple olursa olsun, Ziya Paşa, bu Hatırat'ıyla bizce, -o dönemin de bir tanığı olarak- Tanzimat dönemini aydınlatmıştır. Yalnızca bu Hatırat'ıyla değil, mesela, "Rüya"⁶⁹ gibi pek çok makalesinde yazar, Tanzimat dönemini ve o dönemin meşhur simalarını eleştiren yazılar kaleme almıştır.

Aslında Ziya Paşa, Tanzimat'ın gerekliliğine inanır. Fakat, Tanzimat'taki icraatları ve bu icraatların sonuçlarını vahim bulur. Zira yazara göre, Tanzimat bir ilaçtı, devletimiz de hastaydı, Reşit Paşa da doktordu. Fakat doktor, hastaya ilacı iyi veremediği için, hasta iyileşememiş, adeta ölmüştür.

Kısaca, Tanzimat, Ziya Paşa'nın gözünde, yanlış kullanılan bir ilaç durumundadır.

68. H.D.Yıldız, a.g.e., s.VII (Sunuş Bölümü).

69. Ö.Göçgün, a.g.e., s.44-45.